

DR. G.A. KOOY

SOCIOLOGIE - WERKELIJKHEID EN WENSELIJKHEID

Rede

*uitgesproken bij de aanvaarding
van het ambt van gewoon hoogleraar
in de sociologie en de sociografie,
in het bijzonder van gezin en huishouding,
aan de Landbouwhogeschool te Wageningen
op donderdag 26 november 1964*

SOCIOLOGIE - WERKELIJKHEID EN WENSELIJKHEID

SOCIOLOGIE - WERKELIJKHEID EN WENSELIJKHEID

Rede

*uitgesproken bij de aanvaarding
van het ambt van gewoon hoogleraar
in de sociologie en de sociografie,
in het bijzonder van gezin en huishouding,
aan de Landbouwhogeschool te Wageningen
op donderdag 26 november 1964*

door

DR. G.A. KOOY

VAN GORCUM & COMP. N.V.

DR. H.J. PRAKKE & H.M.G. PRAKKE

ASSEN MCMLXIV

*Mijne Heren Leden van het Bestuur der Landbouwhogeschool;
Dames en Heren Leden van de Senaat, het Lectoren- en
Docentencorps, alsmede de Wetenschappelijke Staf;
Dames en Heren Studenten;
En voorts Gij Allen, die door Uw aanwezigheid van Uw
belangstelling blijk geeft.*

Zij, die sociologen worden genoemd, hebben nooit hoger salaris genoten dan vandaag en dit, ondanks hun snel gegroede aantal. Er is een grote vraag naar sociologie ontstaan. Overheidsinstellingen en private ondernemingen verdringen elkander om hun problemen sociologisch opgelost te krijgen. Deze situatie, zo zou men kunnen denken, moet samengaan met groot zelfvertrouwen en sterk optimisme aan de aanbodzijde. Wie zichzelf socioloog mag heten, weet echter beter. Hij weet, dat in het hedendaagse sociologische bedrijf een grote, soms zelfs tot moedeloosheid overgaande onzekerheid bestaat. In de eerste plaats is er de, minstens ogenschijnlijke onmogelijkheid tot communicatie tussen 2 categoriën van vakbroeders, die wij hier gemakshalve als de echte theoretici en de echte practici aanduiden. De echte theoreticus haalt de schouders op of spotlucht over dat zoveelste 'waardeloze survey' van 300 of 400 bladzijden, dat zojuist is verschenen. De echte practicus - hij is misschien de schrijver van het door de theoreticus verachte survey - heeft diep in zijn hart een jaloeerse

bewondering voor de diepzinnige theoretische beschouwing, die hij zojuist heeft aangehoord of gelezen. Maar wat baat deze hem? 'Waardeloos geklets', zal hij misschien hoorbaar zeggen. In feite is onder de sociologen het aantal der echte theoretici en dat der echte practici niet zo groot, maar dit maakt de situatie weinig beter. De 2 categorieën leven nl. in een ieder uit die brede massa der niet-extremistische sociologen als 'zwei Seelen in einer Brust'. Degeen, die overtuigd is van de noodzaak van een integratie van theoretisch en praktisch denken, ervaart tē dikwijls een onmacht, de theoreticus en de practicus in hem- of haarzelf met elkander in vruchtbaar tweegesprek te brengen. De innerlijke communicatie komt niet eens op gang of hij stokt¹.

Is het onbehagen onder de sociologen realistisch? En, zo ja, is er een mogelijkheid, het zonder zelfvoldaanheid te boven te komen? Over deze problematiek zou ik hierna wat willen bespiegelen, hopend een enkel nieuw gezichtspunt te openen.

De problematische situatie binnen de hedendaagse sociologie kan, dunkt mij, slechts volledig begrepen worden langs de weg van een uitvoerig historiserend wetenschapstheoretisch onderzoek. De tijd daartoe ontbreekt nu echter – beknoptheid is eis –, maar ik meen toch die weg te moeten opgaan. De grote snelheid, waarmee hij moet worden afgelegd, noopt mij dan, uitsluitend de m.i. opvallende punten aan te wijzen.

Het is een interessant sociologisch vraagstuk, waarom in een bepaalde fase van de geschiedenis van het oude Griekenland filosofie en wetenschap tot ontwikkeling komen. Het vraagstuk valt echter buiten het bestek van deze beschouwing². Om de positie en het karakter van de huidige sociologie te begrijpen, moet echter tot die Griekse wijsbegeerte en die Griekse wetenschap van voor

de christelijke jaartelling worden teruggegaan. Die twee ontwikkelen zich in innigste onderlinge verbinding en tegelijkertijd in verregaande autonomie. De onderlinge verbinding is alleen al hierin gelegen, dat de stuwende kracht achter zowel de filosofie als de wetenschap het humanisme is. Ik versta daar dan onder: het geloof, dat, ondanks mogelijk blijvende raadselen, de menselijke geest en de menselijke zintuigen bekwaam zijn, de werkelijkheid in zin en samenhang te doorgronden. Terwijl het denken eerder werd geregeerd door angst en traditioneel respect, is het nu min of meer vrij. De wereld en het zelf wekken verwondering, zij zijn 'interessant' geworden en, in zoverre zij in structuur en structuurachtergronden worden doorzien, zijn zij opeerabel te maken 'for common welfare'. Het mag niet worden vergeten, er in dit verband met nadruk op te wijzen, dat de Griekse filosofie en de Griekse wetenschap zich nooit hebben opgesloten in de bekende ivoren toren. Altijd bleef voor hen mede kenmerkend een betrokkenheid op het practische leven. Er is minstens nog een tweede verbinding tussen wijsbegeerte en wetenschap van toentertijd. De filosofie geeft de wetenschap algemene uitgangspunten, de wetenschap in en door haar meer specialistische gerichtheid stelt de filosofie voor nieuwe vragen. Komen wij tot hun beider autonomie, dan is op te merken, dat de wijsbegeerte zoekt naar de laatste oorzaken of gronden van het zijnde, terwijl de wetenschap daarentegen is geïnteresseerd in samenhangen binnen beperkte kennisvelden. Bij alle meningsverscheidenheid tussen de filosofen is er slechts één enkele filosofie, maar er is in beginsel een veelheid van wetenschappen en deze veelheid actualiseert zich geleidelijk aan. Er ontstaat een wiskunde, een natuurkunde, een geneskunde, enz.

Een totalitair en onverdraagzaam christendom doet filosofie en wetenschap verzanden. Ik spreek hier dus dus van de Middeleeuwen. Nog wel wordt aan bv. Plato en Aristoteles lippendienst bewezen, maar er wordt niet langer in hun geest gedacht. Met het humanisme, dat achter het Griekse denken stond, is het gedaan. Wijsbegeerte en wetenschap zijn gesteld onder het primaat van een zgn. katholieke theologie, een gesloten en eigenlijk voltooid systeem van kennis. Wel moet het optreden van belangrijke denkers binnen deze eeuwenlange fase van denkverstarring worden gesignaleerd – o.a. een Thomas van Aquino –, maar hun bijdragen vallen binnen duidelijk afgepaalde grenzen. Wie die grenzen overschrijdt, is een ketter en in het gunstigste geval wordt hem herroeping van zijn dwaalingen toegestaan. Er behoeft over de Middeleeuwen hier niet veel meer te worden gezegd. Laat ik – misschien ten overvloede – nog opmerken, dat zij in wezen anti-filosofisch en anti-wetenschappelijk zijn, omdat zij anti-humanistisch zijn³.

De officiële geschiedschrijving wil, dat de Middeleeuwen in 1492 eindigen. Dan ontdekt immers Columbus Amerika... Er is onderwijl reden om ons af te vragen, of deze fase zelfs vandaag de dag al geheel is doorgemaakt. Anti-wijsgerigheid en anti-wetenschappelijkheid, wortelend in dogmatisme en onverdraagzaamheid, zijn in ieder geval nog altijd aan te wijzen. De laatste ketterjager is nog niet overleden. Toch wordt, naar het mij voorkomt, omstreeks 1500 de draad, die de verbinding vormt met het Griekse denken, weer opgenomen. Laat het duidelijk gezegd zijn, dat noch Luther, noch Calvijn dat doet⁴. Hun denken is even intolerant als dat van Rome, maar de verbroekeling van de christelijke eenheid betekent, dat de reële macht van de

gesloten theologie sterk vermindert. In de samenleving treedt – niet alleen door theologisch machtsverlies trouwens, maar door een coïncidentie van een groter aantal factoren – opnieuw de saecularisatie, welke Griekenland tekende, naar voren. Er doet zich een rehumanisering gelden. In het algemene beeld van denken en voelen wordt de praecoöccupatie met dood en eeuwig heil zwakker. Het leven hier en nu heeft een eigen waarde en de mens is in staat, door filosofische doordenking en wetenschappelijke beschouwing die waarde dichterbij tot zijn verwerkelijking te brengen. Na meer dan 15 eeuwen van grote stagnatie in de vooruitgang van het menselijk kennen en kunnen bloeien wijsbegeerte en wetenschappen weer op. Omdat zij echter voortbouwen op de klassieke basis is de problematiek, die in henzelve ligt opgesloten, in wezen nog altijd de problematiek, waarmee de oude denkers zich inlieten.

Een voor ons hier belangrijk kenmerk van de ontwikkeling na de Middeleeuwen lijkt mij te zijn de verdere verzelfstandiging van een deel der wetenschappen t.o.v. de filosofie. De wetenschappen, die het meest tot de cumulatieve van nuttigheidskennis bijdragen, werken het meest autonoom. Men kan zich zelfs afvragen, of de natuurwetenschap zonder de wijsgerige bijdragen van grote denkers als Descartes, Hume, Kant en Hegel minder ver gevorderd zou zijn dan hij momenteel is. Het succes van de natuurwetenschappen heeft intussen gevolgen voor de empirische menswetenschappen, die zich – kennelijk in antwoord op nieuwe maatschappelijke behoeften – in de 19de eeuw beginnen te ontwikkelen. Eén dier wetenschappen is de sociologie. De jonge 19de eeuwse sociologie is als uitvloeisel van de succesvolle arbeid der natuurwetenschappen veel meer

georiënteerd naar deze wetenschappen dan naar de wijsgerige anthropologie. Kan van de ongeveer gelijktijdig opkomende psychologie met veel recht gezegd worden, dat hij een zielkunde zonder ziel is, de vroege empirische sociologie is een maatschappijkunde, die wezenlijke elementen van het maatschappelijke negeert. Zijn denkmodel ontleent de 19de eeuwse sociologie overwegend aan de evolutionistische (en optimistische) biologie. Herbert Spencer bv. formuleert deze wet: er is in de geschiedenis van de menselijke samenleving een voortgaande ontwikkeling van onsamenhangende gelijksoortigheid naar samenhangende ongelijksoortigheid. Proeven wij er niet onmiddellijk Darwin in? Maar ook op het Europese vasteland worden uitspraken gedaan en conclusies getrokken vanuit biologisch uitgangspunt. Ik wijs alleen maar op de zgn. anthropo-sociologie van Lapouge, Ammon en de Duitser Chamberlain, een schoonzoon van Richard Wagner. In de jonge empirische sociologie viert het evolutionisme hoogtij, wat overigens impliceert een zeer groot optimisme over de mogelijkheden van hun wetenschap onder het nog betrekkelijk kleine gilde der vakgenoten.

Het duurt tot in de 20ste eeuw, alvorens zich in de sociologie een crisis gaat manifesteren. Die crisis is ontstaan, omdat zich ongeveer gelijktijdig enkele ontwikkelingen hebben voorgedaan, die de socioloog niet onverschillig kunnen laten. In de eerste plaats is het optimisme van de 19de eeuw gaan plaats maken voor een geesteshouding, die veel minder goede verwachting inzake menselijk kunnen inhoudt. Zij het overwegend op het saecularistische vlak, krijgt het onvermogen van de mens weer veel meer het accent. Men neme de moderne romanliteratuur alleen. Het échec in het menselijk contact en de mislukkingen van het individu

op ook ander terrein worden steeds meer tot de centrale thema's. Men kan zich natuurlijk van deze literatuur afkerig betonen, maar hij vormt stellig een goede graadmeter van het levensgevoel in dit ons tijdperk⁵. In de tweede plaats krijgt het evolutionisme, meer steunend op studeerkamerdeductie dan op ernstig empirisch onderzoek, door de activiteiten van inzonderheid de ethnologen een flinke knauw. De feiten bewijzen, dat de fraaie ontwikkelingsschema's t.a.v. economie en sexualiteit niet alleen simplificaties zijn, maar ook domweg grove vervalsingen van de werkelijkheid. Ten derde valt te noemen, dat de sociologie geheel begrijpelijk wordt betrokken in een beweging, die de banden tussen filosofie en wetenschap weer nauwer wil aanhalen. Denkers over de mens, met name o.a. Rickert, Dilthey en Windelband, hebben de steriliteit van het natuurwetenschappelijk methodenmonisme, dat individu en groep opvat als waren zij objecten, scherp geheld. Wetenschappen, die zich met het menselijk bedrag bezighouden, moeten noodzakelijkerwijze andere wegen gaan en andere oogmerken hebben ook dan wetenschappen, waarvan het object werkelijk een object is. Het menselijk gedrag is intentioneel, het vloeit mede voort uit betekenisgeving en bedoeling, waarom iedere wetenschap van dit gedrag de intentionaliteit recht heeft te doen. Terloops: de natuurwetenschap kan geen bedoeling onderkennen, wil hij althans geen filosofie worden, want zijn object is de onderzoeker wezensvreemd. Het zal geen betoog behoeven, dat met de vermenschlijking der menswetenschappen, inclusief de sociologie, de vraag, wat de mens precies is, voor het onderzoek zeer actueel wordt. Een wijsgerig-anthropologische onzekerheid dringt in de sociologie binnen⁶. Tenslotte signaleer ik de snelle opkomst van concu-

rende nabuurwetenschappen. De 19de eeuwse economie en sociologie kunnen elkander nog wel ongemoeid laten, maar de latere sociale geschiedenis en sociale psychologie maken problematisch, wat het specifiek-sociologisch terrein zou zijn.

Aan de crisis wordt nog een nieuw aspect toegevoegd. Het bedoelde aspect wordt duidelijk, wanneer wij deze vraag stellen: kan de sociologie in beginsel een zuiver empirische, d.i. ethisch-agnostische wetenschap zijn en, zo ja, moet hij dat zijn? Met de vraag heeft Max Weber zich als één der eersten expliciet beziggehouden. Naar zijn mening kan en moet de sociologie inderdaad empirische wetenschap zijn, maar, ondanks zijn sterke argumentatie, heeft hij lang niet alle vakgenoten overtuigd. Sedert Weber is er de blijvende manifestatie van de breuk tussen wat wij kunnen noemen de beoefenaars van een sociologie, die, naast empirisch, waarderend wil zijn en de beoefenaars van een naar bedoeling uitsluitend empirische sociologie⁷.

Het begin van een nieuwe ontwikkeling, die voor ons onderwerp zeer ter zake doet, is niet precies te dateren. Trouwens in het ene land zet die ontwikkeling jaren eerder in dan in het andere. Wat zich echter overal gaat voordoen, is een professionalisering der sociologen. De 19de eeuwse beoefenaars van het vak vormen een 'freischwebende Intelligenz'; zij zijn universiteitsprofessoren, die in sterke mate vrij zijn in hun doen en laten, of kapitaalkrachtige, aan niemand gebonden 'liefhebbers' van de wetenschap. Dat is althans overwegend het geval. In de 20ste eeuw, wanneer de sociologie, maatschappelijk gesproken, veel meer status krijgt, worden de beoefenaars van deze wetenschap vaklieden, die veel overeenkomst gaan vertonen met andere vaklieden: smeden, timmerlui, waterfitters of tandartsen. De

sociologie heeft een marktpositie gekregen, de vraag naar zijn producten wordt groot in brede lagen van de maatschappij. Deze sociologisch interessante statusverandering van de socioloog heeft voor hem tot consequentie, dat hij produceren moet om zich te handhaven. De consumenten van zijn product, al zijn zij bereid om hem goed te betalen, vragen zich gewoonlijk niet af, of dit product, volgens zuiver sociologische maatstaven, goed is. Waarin zij zijn geïnteresseerd, is de bruikbaarheid van de gemaakte analyse in het raam van hun winst- of welzijnsstreven. De sociologie wordt een veile deerne, zij geeft ,wat men van haar vraagt, en dat is te tragischer, omdat zij midden in haar puberteit zit...

Het is al weer ongeveer 15 jaar geleden, dat een belangrijke sociologische studie is verschenen, Robert Merton's: 'Social theory and social structure'. Heeft, zo vraagt Merton zich af, de sociologie sedert zijn ontstaan het gestelde doel - de opbouw van een systeem van geverifieerde gegeneraliseerde kennis over de samenleving - veel naderbij gebracht? Zijn conclusie is, dat de vorderingen bijna nihil zijn. Wanneer vandaag de dag dezelfde conclusie wordt getrokken, dat is dat nog steeds alleszins gerechtvaardigd. Ook in de laatste 25 jaar is de sociologie heel weinig of in het geheel niets nader gekomen tot het hiervoor genoemde doel. Merton heeft een oplossing aan de hand gedaan, die de sociologie zou dienen: 'the theory of the middle range' in plaats van 'the all-embracing theory'. In feite houdt die oplossing volkomen in, wat een oud Nederlands spreekwoord zegt, nl. dat wij niet verder moeten springen dan onze polsstok lang is. Is nu echter de door Merton gepropageerde oplossing 'the all-embracing solution' voor de sociologie? Is het 'the way out' uit het onbehagen? Ik heb het gevoel van niet. Daarom,

omdat het probleem veel meer is dan alleen een bescheidenheidsprobleem. Dat het dat is, heb ik waarschijnlijk met voorgaande historische beschouwing wel duidelijk gemaakt.

Is het onbhagen onder de sociologen realistisch? Behoeft deze vraag, die uitgangspunt is geweest van mijn beschouwing, nog een antwoord eigenlijk? Er zijn, kan men met enige overdrijving zeggen, vandaag bijna evenveel sociologicëen als er sociologen zijn: enerzijds de imposante 'Gedankengebilden' van lieden met fantasie en originaliteit, anderzijds de lage, maar naar eigen burgerlijke smaak ingerichte 'heilige huisjes' der kleine luiden uit het vak. Het is natuurlijk een troost, dat de om oplossingen schreeuwende samenleving onderwijl enig reëel dienstbetoon door deze ontelbare sociologicëen is geboden, maar het beeld blijft voor de socioloog zelf bijzonder terneerdrukkend.

Doch nu het tweede uitgangspunt. Is er werkelijk een mogelijkheid, zonder zelfvoldaanheid uit de onbehagelijk stemmende situatie te komen? Mij persoonlijk lijkt het toe, dat zulk een mogelijkheid niet geheel afwezig is. Daarover wil ik dan verder bespiegelen.

Om te discussiëren, zeggen de Fransen, moet men het eens zijn. Ik vraag mij daarom af, waarover sociologen, in zoverre het hun vak betreft, eensgezindheid zouden kunnen bereiken. De situatie is misschien iets minder hopeloos dan het lijkt. Er zijn wellicht nog een aantal wezenlijke punten, waarover mijn collega's en ik het van stonde af aan eens kunnen zijn of, waarover wij althans overeenstemming zouden kunnen bereiken. Ik richt dan mijn verdere betoog naar een aanwezige of bereikbare consensus.

Ik formuleer de sociologie in het voetspoor van mijn onvolprezen leermeester Prof. J. P. Kruijt als: *de generali-*

serende empirische geesteswetenschap, die zich bezig houdt met het menselijk groepsleven als zodanig. Men zal in ieder geval niet kunnen betwisten, dat in deze formule een verwijzing is vervat naar zowel object als doel en werkwijze van de sociologie.

Iedere wetenschap heeft een bepaald object, d.w.z. dat hij zich bezig houdt met een segment van de kenbare of als kenbaar veronderstelde wereld. Wat dat object precies is, is historisch bepaald. Ook vandaag nog zijn er tal van objecten, die geen onderwerp van wetenschappelijk onderzoek zijn, terwijl daar tegenover sommige objecten gedeeld worden door 2 of 3 wetenschappen. De wetenschap als geheel is niet in de gehele wereld, maar in slechts een deel daarvan geïnteresseerd. Het deel, waarnaar zijn interesse uitgaat, is overwegend dat deel, waar menselijk nut van verwacht kan worden. Men kan dat juist of onjuist vinden, maar het bevestigt, dat het menselijk denken voor sommige zaken warm loopt, terwijl anderen het onberoerd laten. Zuivere wetenschap in de zin van existentiëel-menselijk onverschillige wetenschap is er niet en zal er ook vermoedelijk nooit zijn. Er is dus in het zijnde een brede wetenschappelijk-indifferentie marge, maar binnen het gebied van het wetenschappelijk interessante zijn er delen, die door meer dan 1 wetenschap bearbeid worden. Een dergelijk deel is bv. atoomkracht. Hierop werken minstens chemicus en physicus. Wat nu het object van de sociologie betreft, dit was van stonde af aan de menselijke groep. Wat de menselijke groep zou zijn, is van verschillende zijden verschillend gedefinieerd, maar het blijkt, dat op dit punt de consensus feitelijk zeer groot, zo niet volledig is. Groepen zijn 2 of meer individuen, voor wie kenmerkend is een zodanig duurzaam communiceren en interacteren, dat zij zich hierin een eenheid naar

binnen en naar buiten weten. Door hun menselijke omgeving worden zij bovendien gewoonlijk ook als geheel onderkend. Kenmerkend voor het menselijk groepsleven nu is, dat het een zeer grote verscheidenheid omvat. Het echtpaar is groep, de omroepvereniging is het, maar de samenleving, dus de entiteit, waarvan soms vele duizenden groepen van verschillende grootte en aard deel zijn, is evenzeer groep. Het veelvormige groepsleven als zodanig vormt dus het object van de sociologie. Daarmee is enerzijds iets verhelderd, maar blijft anderzijds iets essentieels onduidelijk. De bedoelde duurzame associatie van 2 of meer individuen heeft nl. een tweetal geheel verschillende aspecten: haar actualiteit en haar substantialiteit.⁸ In haar substantialiteit is de groep die 2, 7, 100, 12 miljoen of 1 milliard individuen. In haar actualiteit geeft zij uitdrukking aan een normativiteit, waardoor dit kleine of grote aantal lieden zich gemeenschappelijk laat bewegen of leiden. Naarmate dezen zich sterker door die normativiteit laten bewegen of leiden, is – het is vanzelfsprekend eigenlijk – de groepseigenheid groter. Doet zij zich niet langer bewust of onbewust gelden als gedragsaanzet, dan valt daarentegen de groep als eenheid uiteen. Mij dunkt, dat de interesse van de socioloog in zijn object daarom in eerste en in laatste instantie belangstelling in het gemeenschappelijk waardenbesef, dat de groepsleden tot gemeenschappelijk handelen brengt, dient te zijn. Daarmee loop ik echter vooruit op wat nog komen moet. Met betrekking tot het object van de sociologie ligt er nog zeker één kwestie, waaraan ik binnen dit kader niet voorbij mag gaan: de penetratie van de psychologie op het vanouds sociologische terrein. De tijd laat helaas (of gelukkig?) niet toe, er veel over te zeggen⁹. Ik meen echter wel, dat deze vanuit het oogpunt der penetranten

zo succesvolle penetratie de socioloog te meer aanleiding geeft om de aandacht gevestigd te houden op het meer of minder geïnterioriseerde supra-individuele in de groep, waarvan ik hiervoor sprak. Deze aandachtsfixatie betekent, wat mij aangaat, niet een afsluiting voor de invloed van het individu met zijn bijzondere disposities en capaciteiten op het groepsleven. Op dit punt kom ik evenwel nog in weinig woorden terug.

Ik weet niet, in hoeverre hier de gedachte, dat de sociologie een geesteswetenschap is of althans dient te zijn, nog verduidelijking behoeft. In ieder geval kan en mag de sociologie, naar mijn mening, niet volstaan met een registratie van de regelmatige opeenvolging van verschijnsel A en verschijnsel B, zoals de natuurwetenschap dat doet. Niet anders dan in de natuurwetenschap moet ook in de sociologie causaal worden verklaard, maar bovendien moet in deze wetenschap zinvol worden begrepen. Voor dat laatste zijn verschillende redenen. Allereerst is er de altijd optredende historiciteit van het menselijk gedrag. De mens handelt steeds mede op basis van vroegere ervaringen, die voor hem betekenis hebben. Dan is er het betekenisvolle van het handelen zonder meer, dus los van vroegere ervaringen. Voorts is er nog de 'bijkomstigheid', dat wij eenvoudigweg niet in menselijk gedrag geïnteresseerd kunnen zijn zonder naar bedoeling te vragen. Maakt een geesteswetenschappelijke sociologiebeoefening de sociologie noodzakelijk tot niet-zuivere wetenschap, tot een 'art'? Ik geloof het niet. Zoeken naar de subjectieve zingeving van de handelenden, in casu dus de samenlevingen en groepen onder studie, kan een proces zijn, waarbij, evenals in de natuurwetenschap, iedere stap verantwoord wordt. De door mij bedoelde geesteswetenschappelijke sociologie is even streng naar bedoeling als de strenge physica of chemie.

Is het mogelijk de sociologie zo te beoefenen, dat alleen wordt vastgesteld, hoe de maatschappij in werkelijkheid functioneert? Is ons in beginsel een zodanige 'aloofness' tegenover de samenleving, waarvan wij deel zijn, gegeven, dat in onze sociologische conclusies ons persoonlijk maatschappelijk willen is buitengesloten? Korter gezegd: is een zuiver empirische sociologie mogelijk? En, indien ja: is hij wenselijk of noodzakelijk? Mijn antwoord gaf ik reeds expliciet. Ik ontveins mij niet, dat de moeilijkheden groot zijn bij het pogen, de sociologie zuiver empirisch te doen zijn. Het is veel gemakkelijker, de eigen maatschappijbeschouwelijke instelling in de oordeelsvorming een woord te laten meespreken. Waarom, zo kan men vragen, zou de sociologie zuiver empirisch moeten zijn? Ik dacht in de eerste plaats daarom, omdat de maatschappij behoefte heeft aan een inzicht in hoe hij werkelijk is. Anderen dan sociologen vertellen ons wel, hoe hij zou moeten zijn... Maar er is in de tweede plaats – last but not least – de algemeen gevoelde noodzaak tot één sociologie te komen. Welnu, een sociologie, die zich het recht toeëigent, ook waarderend te zijn, is bij voorbaat al uiteengevallen in een niet te tellen aantal sociologieën.

De sociologie – zijn naam zegt het – is een 'logos'-wetenschap. Zijn opgave is, over de samenleving inzicht te verkrijgen, zoveel mogelijk los van een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Door de historiciteit van mens en samenleving is natuurlijk reeds een grens gesteld aan het abstractieniveau van de sociologie. Het ideaal van bijna iedere wetenschap, nl. het ontdekken van wetten, zal voor de sociologie nimmer worden vervuld. Hoogstens wetmatigheden – regelmatigheden, gepaard gaande met afwijkingen – zal hij kunnen bloot leggen. Terloops moet ik in dit verband wijzen op het

probleem van het nastrevenswaardige abstractieniveau. De betrokkenheid op het werkelijke leven met zijn concrete noden kan met zich meebrengen, dat op een moment gekozen moet worden voor een lager abstractieniveau om zodoende een actuele situatie beter doorzichtig te maken. Voorlopig is het echter in het algemeen nog zo, dat wij meer te kampen hebben met de onbereikbaarheid van het wenselijk gevoelde hogere niveau.

In het voorgaande ligt mijn 'sociologische geloofsbelijdenis' opgesloten, maar voor alle duidelijkheid vat ik enige kernpunten samen. Zij betreffen allen het wezen van de sociologische wetenschap in de meer wetenschapstheoretische zin. Noodzaak is, om te beginnen, het zich voortdurend rekenschap geven in theorie en onderzoek van de aan het menselijk groepsleven inherente super-individuele waarde(n). Zo is het voorts nodig dat wordt aanvaard, dat de sociologie – dit vloeit echter ook reeds uit het object voort – geesteswetenschappelijke beoefening vraagt. Nodig is in de derde plaats, dat wordt geaccepteerd, dat hij 'logos'-wetenschap heeft te zijn, wat praktisch betekent, dat veldonderzoek geen op zichzelf staande bijdrage mag zijn, maar op één of andere manier een cumulatief effect voor het inzicht moet hebben. Tenslotte is het bitter noodzakelijk, dat de sociologie zich voortdurend zuivert van ideologische invloeden. Wie calvinistische of communistische maatschappijleer wil brengen, heeft daar vanzelfsprekend het volste recht toe, maar hij hoort niet met de empirische socioloog in het zelfde kamp.

Misschien heb ik nog niet voldoende duidelijk gemaakt, hoezeer de consensus, die ik nodig acht, bepalend is voor de verhouding tussen de theoreticus en de practicus in ons allen. De sociologie, die ik op het oog heb, is niet mijn vinding, maar het is die, waarvoor de fundering

is gelegd door belangrijk groter geesten, o.a. Emile Durkheim en Max Weber. Wanneer wij ons nu tot deze 2 mannen beperken, wat waren zij dan? Waren zij alleen maar theoretici? Ik geloof het niet. 'Le suicide' en 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus' zijn nog altijd voorbeelden van voortreffelijk empirisch onderzoek. Waarom waren Weber en Durkheim – maar ook andere Klassieke Groten kunnen worden genoemd – zo immens belangrijk voor de sociologie? Zij waren dat, dunkt mij, omdat hun theoretische bijdragen zeer onmiddellijk betrokken waren op de werkelijke maatschappij. Emile Durkheim en Max Weber hebben de empirische wetenschap van de samenleving zijn theoretische uitgangspunten kunnen geven, omdat zij die samenleving door en door kenden.

De sociologie, die ik bedoel, is een sociologie, die verder wordt ontwikkeld door uitzonderlijk begaafde, normaal begaafde en relatief zwak begaafde beoefenaars, maar in de grond huldigen zij allen hetzelfde credo. Zij weten zonder uitzondering, dat de voortgang van hun wetenschap een wederzijdse betrokkenheid van speculatie en verificatie tot voorwaarde heeft. Een sociologie, die mensen duizenden vragen stelt zonder dat hij die vragen relateert aan min of meer geverifieerd generaal en systematisch inzicht in de samenleving, is geen sociologie. Ongeverifieerde 'Gedankengebilden' zijn echter evenmin sociologie. Zij getuigen trouwens van een gering sociaal besef bij hun makers.

De sociologie, die ik op het oog heb, is een wetenschap, die ieder van zijn beoefenaars bijzonder hoge eisen stelt. Het zijn doorgaans geen onmogelijke eisen, maar wel inderdaad bijzonder hoge eisen. De socioloog zal zijn literatuur redelijk moeten leren kennen en weten bij te houden, maar onderwijl zal hij ook de maatschappij

moeten leren kennen, wat opschorting vraagt van zijn persoonlijke vooroordelen. Dat, wat hij zich uit de theoretische en de empirische literatuur verworven heeft, zal moeten functioneren in zijn daadwerkelijk onderzoek. Dat onderzoek zal moeten functioneren in zijn beoordeling van wat hij leest. Zo wordt dan de communicatierstoornis tussen de theoreticus en de practicus in de socioloog goeddeels opgeheven. Ik zeg bewust: goeddeels, maar is het ernstig, wanneer het niet volledig is? Het is toch duidelijk, dat iedere wetenschapsbeoefening geduld vraagt, vooral geduld met onszelf. Is de kunst 99% transpiratie en 1% inspiratie, de wetenschap is dat evenzeer.

Ik geloof dus, dat de half verhulde crisis in de sociologie – een crisis door anomie – kan worden overwonnen. Er mag nu misschien ter afsluiting nog een vraag de aandacht hebben. Hoe wordt de consensus, dat de sociologie de generaliserende empirische geesteswetenschap van het menselijk groepsleven als zodanig is, bereikt of hersteld? In feite is hier maar één brede weg, de weg van het sociologische onderwijs. Het heil moet worden verwacht van opzet en inrichting van het universitaire onderwijs.

Adequaat onderwijs in de sociologie kan de wijsbegeerte zonder twijfel niet ontberen. De sociologische student dient gedegen kennis te maken met logica, kennis leer en wetenschapsleer ter ener zijde en wijsgerige anthropologie ter anderzijde. Aan de wijsgerige opleiding van de aanstaande socioloog kunnen didactisch moeilijk te hoge eisen worden gesteld. De student zal ook goed onderwijs moeten ontvangen in een aantal nabuurwetenschappen, waaronder zeker de geschiedenis, de (sociale) psychologie en de culturele anthropologie. De wijsbegeerte verschaft hem de basis van observeren

en redeneren op het eigen werkterrein van morgen. De kennismaking met de nabuurwetenschappen doet hem enerzijds beseffen, dat zijn wetenschap slechts een wetenschap binnen een groot, zij het wat onsamenhangend geheel is, en anderzijds inzien, wat die nabuurwetenschappen elk aan de sociologie hebben te bieden. De kennismaking met de geschiedwetenschap en haar vorderingen is eis, dunkt mij, omdat de socioloog, gezien de aard van zijn object, altijd historiseert. Die met de (sociale) psychologie en de culturele anthropologie is eveneens eis, omdat in ieder sociologisch ondernemen de confrontatie plaatsvindt met de trits maatschappij (groep):individu:cultuur. Maatschappij, individu en cultuur hebben elk hun eigen identiteit, maar zij zijn onlosmakelijk met elkander verbonden. Dat is alleen al het geval, omdat in elk hunner de afspiegeling waarneembaar is van dezelfde waarden, d.w.z. dezelfde bewustzijnsconcepties van het wenselijke. De interafhankelijkheid van maatschappij, individu en cultuur geeft in het huidige stadium geen voldoende grond voor een vervloeiing van sociologie, psychologie en culturele anthropologie. Wel echter kan noch de socioloog, noch de psycholoog, noch de cultureel anthropoloog up to date werken zonder vertrouwdheid met de onderzoekresultaten, die door de beoefenaars der 2 andere wetenschappen werden behaald¹⁰. Wanneer trouwens het ideaal van een (menselijke) gedragswetenschap verwerkelijk zou dienen te worden – en ik geloof met vele anderen, dat dit opgaaf is –, dan is er een volgende reden, waarom de socioloog vooral ook psychologisch en cultureel anthropologisch geörienteerd dient te zijn.

De opleiding tot sociologiebeoefening – het is in de geest der Klassieke empirische sociologen – zal zeker ook een vorming van zelfstandige mannen en vrouwen

dienen te beogen. Die opleiding heeft gefaald, wanneer de pupil een vaardig vakman is geworden, die zijn vrijheid tegen een schotel linzen prijsgeeft. De socioloog, welke nodig is, is de loyale non-conformist. Blijvend binnen het raam van een subjectief waardevrije wetenschapsbeoefening, heeft hij nog volop ruimte, nl. door zijn keuze van onderwerp, om een sociaal-critische functie uit te oefenen. Empirisch wetenschappelijk blijvend, is hij niettemin in staat om de maatschappij te confronteren met haar eigen hypocrisie. Dit te doen, is één zijner opgaven. (Ik zeg uitdrukkelijk: één.) Een sociologische opleiding dus als o.m. een opleiding tot beroepsquerulantisme? Wie die conclusie trekt, verstaat mij mis uit moedwil. Ik sprak immers van een loyale non-conformist. Het adjectief 'loyaal' verwijst – maar het moet toch alreeds begrepen zijn – naar innerlijke gebondenheid aan religieuze of humanistische waarden.

Zeer Geachte Toehoorders,

Gekomen aan het einde van mijn rede, moge ik allereerst jegens H.M. de Koningin mijn eerbiedige dank uitspreken voor mijn benoeming tot hoogleraar aan die wonderlijke en fascinerende Wageningse academie.

Mijne Heren Leden van het Bestuur der Landbouwhogeschool,

In ongeveer dezelfde bewoordingen, waarin ik mij vanaf deze plaats 5 jaar geleden tot Uw College richtte, zou ik dit vandaag kunnen doen. Het 'plagiaat' mocht echter eens worden ontdekt door enig persoon met voorliefde voor bestudering van verouderde literatuur... Het is trouwens mogelijk om geheel van harte totaal iets anders tot U te zeggen. Dat is, dat ik 3 redenen heb tot grote erkentelijkheid jegens U. Niet alleen stemde U in met

een statusverhoging der gezinssociologie binnen het bonte geheel der Wageningse specialismen, maar U gaf mij ook een benijdenswaardige bewegingsvrijheid en U droeg mij niettemin voor voor groter verantwoordelijkheid.

Dames en Heren, Hoogleraren, Lectoren, Docenten en Leden der wetenschappelijke Staf,

Wij zijn vandaag met zeer velen, waardoor het onmogelijk is om elkander allen te leren kennen. Dat laatste betreurt ik, eerlijk gezegd, niet zo zeer. Wel hoop ik, dat gevestigde prettige verhoudingen van meer persoonlijke en meer zakelijke aard onveranderd blijven. Uitbreiding van het aantal aangename contacten schuw ik niet, hoewel ik misschien tot recht begrip dien toe te voegen, dat mijn instelling ten opzichte van mijn werkmilieu in de grond een louter functionele is. Of dit een de socioloog passende instelling is, laat zich niet in een paar woorden beantwoorden.

Hooggeschatte Kruijt, Groenman en Oldendorff,

Wanneer U in mijn rede gedachten hebt beluisterd, die al lang de Uwen waren – en U hebt dat stellig –, dan is het overbodig, dat ik U nogmaals dank voor de van U ontvangen vorming.

Hooggeschatte Hofstee,

Datgene, wat ik 5 jaar geleden van achter dit spreekgestoelte tot U zei, was niet onmogelijk het meest geslaagde deel van mijn openbare les. Het was nl. persoonlijk volledig doorleefd. Vandaag brengt het mij echter wat in verlegenheid, want ik kenschetste onze

verhouding als die van een vader tot een zoon. Formeel gezien, hebt Ge Uzelf – vreemde figuur in onze rechtspleging – van Uw geestelijke vaderschap ontheven en de zoon als Uw jongere broeder aanvaard. Ik zoek mijn uitweg in het steekhoudende argument, dat de socioloog nimmer al te formalistisch mag denken. Ik permitteer mij in ieder geval, tegen de oudere broeder te blijven opzien, als ware hij nog de vader van certijds. Ik doe dat wegens zijn bijzondere combinatie van eigenschappen, die enerzijds bewondering voor hem afdwingt en anderzijds geborgenheid door sociale nabijheid mogelijk maakt zonder mijn vrijheid aan te tasten.

Waarde Visser, Den Hartog en Van Leeuwen,

U en ik weten allen te goed, dat de opleiding van de huishoudkundige student een zaak is, die de coördinatie van de activiteiten van ieder onzer noodzakelijk maakt en zal blijven maken. Het is daarom zo bijzonder gelukkig, dat tussen ons die voortreffelijke persoonlijke verhouding groeide. Dat deze verhouding een blijvende zal zijn, hoop ik vanwege mijn eerder genoemde functionele grondinstelling, maar niet minder vanwege mijn behoefte aan vriendschap.

Waarde Van Leent,

Dat onze macrogenetische rolverhouding bleek te kunnen samengaan met een microgenetische persoonlijke verhouding, is m.i. om 2 redenen een gelukkige coïncidentie. Een enkel fundamenteel wetenschappelijk geschil zal intussen wel tussen ons blijven bestaan, maar – grote troost – het zal niemand schade doen.

Waarde Van den Ban,

Waarschijnlijk zal ik U af en toe blijven lastig vallen met verzoeken om inlichtingen over schrijvers, titels en inhouden, die alleen U zijn bijgebleven.

Dames en Heren Medewerkers van de Afdeling voor Sociologie en Sociografie,

Dit lijkt mij een goede gelegenheid om eenieder van U te zeggen, dat het, wat mij betreft, op Herenstraat 25 ook en vooral steeds prettig werken is geweest door Uw instelling. Is het werkelijk nodig, toe te voegen, dat ik op bestending der gegroeiende verhoudingen hoop?

Waarde Van den Bergh,

Uw functie in het Hogeschoolgeheel is des daags van administratieve aard. Gij hebt onze academie echter ook tijdens menig avonduur pro deo gediend door U onledig te houden met het bijvijlen van naar intentie Engelstalige schrifturen en het corrigeren van eindeloze pagina's drukproef. Laat het zo zijn, dat dit dienstbetoon vooral voortkwam uit vriendschap voor mij. Dan nog is het verantwoord, er hier gewag van te maken.

Dames en Heren Studenten,

Het kiezen van de meest geëigende stof voor de oratie is voor de nieuwbenoemde hoogleraar een zeer ernstig existentieprobleem. Omdat ik meen, dat de oratie toch in de eerste plaats gericht wordt tot U, stel ik U in kennis van dit publieke geheim. Had ik voor deze gelegenheid een caput moeten nemen uit de gezins-sociologie, omdat dit sociologisch specialisme te Wageningen aan mij toevertrouwd bleef? Of was het per

saldo een betere greep, om datgene te brengen, wat ik vandaag gebracht heb? Het antwoord is natuurlijk aan U, maar om het als een adequaat antwoord te kunnen geven, dien ik U toch eerst deelgenoot te maken van mijn overwegingen. Een man van uitzonderlijk formaat, Prof. Dr. E. W. Hofstee, heeft de Wageningse sociologie tot een bloei gebracht, die respect en jaloersheid wekt tot ver over onze landsgrenzen. Toegegeven, de op Herenstraat 25 bereikte onderzoekresultaten zijn als uitvloeisel der probleemstellingen veel minder spectaculair dan die, welke binnen andere Wageningse disciplines werden bereikt. Er is evenwel door de werkers uit dat te dikwijls verbouwde gebouw een voortgang geboekt, die in het eens bijna voor 100% natuurwetenschappelijke Wageningse milieu de verachting voor het 'kletsvak' vrijwel ongedaan heeft gemaakt. Ik zal instemming vinden bij velen, wanneer ik zeg, dat de Wageningse sociologie ook binnen Wageningen zelf arrivé is. Is zij dat in bepaalde zin, in andere zin is zij dat geheel niet en wel daarom, omdat de sociologie in het algemeen nog voor een zware interne problematiek is gesteld. Ik heb allerminst de pretentie, in de gehouden rede het verlossende woord te hebben gesproken. De problematiek is daarvoor veel te moeilijk. Wel beoogde ik echter om U de moeilijkheden duidelijker te maken en voorts U mijn - vanzelfsprekend tentatieve - oplossing voor die moeilijkheden aan te geven. Zo heb ik er misschien allereerst wat toe bijgedragen, Uw wetenschappelijke onzekerheid te versterken. En in de tweede plaats heb ik wellicht verhelderd, hoe ik mijn gezins-sociologische taak opvat. Gezins-sociologie als een sociologisch specialisme dient immers te stoeien op dezelfde principia als de algemene sociologie. Welnu, ik meende, dat ik U wat onzekerder moest maken en

tegelijkertijd wat licht moest werpen op mijn basisopvattingen bij mijn specialistische bedrijvigheid.

De maatschappij blijkt grote behoefte te hebben aan sociologen en sociologisch geschoolde huishoudkundigen. Ik persoonlijk heb weinig behoefte om aan hun opleiding mee te werken, wanneer deze vaklieden in spé slechts of vooral het oog hebben op een betrekkelijk zorgeloos veeljarig verblijf langs de Veluwezoom of op een verzekerd ambtenarenbestaan. Een beetje echte gegrepenheid door het vak, d.i. in feite door het raadsel 'mens', is voor mij een *conditio sine qua non*. Hij of zij, die blijk geeft van zodanige gegrepenheid, blijft in mij daarmee een gesprekspartner vinden, die graag wil helpen.

Ik heb gezegd.

¹ Om ieder misverstand uit te sluiten is het misschien goed, aan te tekenen, dat de zgn. theoretici zich beslist niet kenmerken door grote mate van onderlinge overeenstemming. 'Nergens is er sprake van algemeen aanvaarde begrippen of stellingen, die een gemeenschappelijke basis vormen, waarop theoretici en onderzoekers elkaar kunnen vinden'. Wat Van Leent hier stelt (in zijn 'Sociale psychologie in drie dimensies' op pag. 14), kan verantwoord worden geamendeerd door te zeggen, dat die gemeenschappelijke basis eveneens in het verkeer tussen de theoretici ontbreekt. De consequentie is, dat de socioloog - afgrijpselijk genoeg - eigenlijk 'viele Seelen in seiner Brust' heeft.

² Belangrijke beschouwingen over het vraagstuk treft men aan in Alexander Rüstow's 'Ortsbestimmung der Gegenwart'.

³ Alweer ter vermindering van misverstand tekenen wij aan, dat het huidige katholieke denken dikwijls humanistisch is in de ruime zin, waarin het door ons wordt bedoeld. Als voorbeeld moge dienen een passage uit een artikel van de bekende katholieke hoogleraar Loeff, opgenomen in 'Sociale Wetenschappen', 7de jaargang, 1964, no. 1. Loeff zegt dan met name dit: 'Het is een behoefte zowel als een opdracht de natuur als de gegeven werkelijkheid te kennen, te beheersen en aan zich dienstbaar te maken. Daarom heeft het zin om met behulp van experimenten enz. de werkelijkheid voor hem te laten verschijnen, zoals hij (sc. de mens) wil dat deze zal verschijnen. De wetenschap voor zover zij operationeel is, richt zich dan ook op het dienstbaar maken van de werkelijkheid aan de mens. Men gaat echter fout wanneer men meent dat het de enige opdracht van de mens is de werkelijkheid te beheersen, en aan zichzelf te onderwerpen'.

⁴ Men vergelijkte Erich Fromm: 'De angst voor vrijheid'.

⁵ Over de verandering in geestesgesteldheid, die hier werd gesignaleerd, is niet weinig geschreven. Onder het werk, dat te dien aanzien oriëntatie biedt, is de ook voor studenten aanbevelenswaardige 100ste Prisma, P.J. Bouman's 'Cultuurgeschiedenis van de 20ste eeuw'.

⁶ Ieder werk over de geschiedenis der sociologie verschaft meer of minder uitvoerig inlichtingen over die indringing der wijsgerig-anthropologische onzekerheid.

- ⁷ Het probleem der waardevrijheid is in Nederland indringend behandeld door Polak in diens 'Kennen en keuren in de sociale wetenschappen' (1948). Men doet er echter onjuist aan, Polak's werk te lezen en geen kennis te nemen van de discussie Polak: Kruijt, welke in 'Mens en Maatschappij' heeft plaatsgevonden.
- ⁸ Voor het denken over wat de groep is, biedt het inmiddels tientallen jaren oude werk van Alfred Vierkandt, 'Gesellschaftslehre', nog altijd een zeer nuttig aanknopingspunt. Vierkandt weet nl. overtuigend de atomistisch/organicistische tegenstelling, geschapen door Spencer en Spann, te overwinnen.
- ⁹ In zijn proefschrift, 'De macro-micro-verhouding bij de sociologie, de psychologie en de sociale psychologie', maakt Van Leent op zijn erudiete wijze duidelijk, dat, juist vanuit de objecten gezien, een scheiding tussen sociologie en psychologie niet wel is te handhaven. Vervloeiing dus? En daarin opgesloten geen verdere bezinning op het eigen object van de sociologie? De noodzaak van een Verenigd Europa is evident, maar dit strijdt niet met waardering van en bezinning op het specifiek-Nederlandse.
- ¹⁰ Een belangrijke recente bijdrage tot de doordenking van de verhouding maatschappij (groep): individu: cultuur en daarmee tot de verhouding sociologie: psychologie: anthropologie is het werk van de Afrikaner Dian Joubert, 'Die waardekonsep in die sosiologiese teorie'. Het werk verdient de aandacht van alle gevorderde studenten en afgestudeerden. (Het is in 1964 te Kaapstad uitgegeven).

In dezelfde uitvoering verschenen :

- PRAKKE, H. J., Van perswetenschap tot publicistiek. Groningen, 18 oktober 1956.
- BAUDET, H., Historie en menselijke verhoudingen. Groningen, 1 december 1956.
- BROUWER, J. H., De Friese brief. Amsterdam, 25 november 1957.
- KUIPER HZN., G., Het ritme in het maatschappelijk proces. Amsterdam, 17 oktober 1958.
- SMITS, P., Op zoek naar nihilisme. Leiden, 23 januari 1959.
- HUDIG, J. C., Problemen rondom de strafrechtelijke verantwoordelijkheid bij kinderen. Utrecht, 27 april 1959.
- BRUYN, G. DE, De publiciteitsleer omschreven en twee harer objecten geschetst. Utrecht, 23 oktober 1959.
- KOOY, G. A., Echtscheidingstendenties in 20ste-eeuws Nederland, inzonderheid ten plattelande. Wageningen, 29 oktober 1959.
- LOENEN, J. H. M. M., Over het onderscheid tussen een wetenschappelijk en een niet-wetenschappelijk deel der wijsbegeerte. Leiden, 1 december 1959.
- LAUWERIER, H. A., Het Noordzeeprobleem. Amsterdam, 1 februari 1960.
- HEEROMA, K., De Nijmeegse Nederlandistiek. Nijmegen, 26 mei 1960.
- MULDER, M., De perceptie van de ander. Utrecht, 7 november 1960.
- KRUIJT, C. S., De verstedelijking van Nederland. Delft, 17 mei 1961.
- RIJKSEN, RIJK, De vrijheidsstraf. Utrecht, 29 mei 1961.
- MULLER, C. A., De microgolftchniek in de sterrenkunde. Leiden, 2 juni 1961.
- LEKKERKERKER, C. G., Meetkundige voorstelling. Amsterdam, 2 juli 1962.
- SPERNA WBILAND, J., Nog meer geschiedenis in de Theologie? Amsterdam, 8 oktober, 1962.
- HESLINGA, M. W., Oude en nieuwe begrippen van Aardrijkskunde. Amsterdam, 26 oktober 1962.
- WISSINK, G. A., Taak en toekomst van de planologie. Nijmegen, 19 juni 1963.
- SCHOLTEN, L. W. G., 1813 . . . Vrucht der tijden. Breda, 12 december 1963.
- DAALDER, H., Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek. Leiden, 6 maart 1964.
- GOTTSCHALK, M. K. ELISABETH, Historische geografie in theorie en praktijk. Amsterdam, 13 oktober 1964.
- KOOY, G. A., Sociologie - werkelijkheid en wenselijkheid. Wageningen, 26 november 1964.

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN GORCUM - ASSEN